

Wat bewoog Willem van Oranje de strijd tegen de Spaanse overheersing aan te binden?

K.W. SWART

In het voorjaar van 1568 nam de prins van Oranje het besluit dat de geschiedenis van de Lage Landen zo ingrijpend beïnvloed heeft: hij stelde zich aan het hoofd van het gewapend verzet tegen de Spaanse overheersing. Dit was het grote keerpunt in zijn politieke loopbaan. Tot op dit tijdstip had hij vooral de belangen van zijn familie en die van de adel in het algemeen trachten te behartigen. Nu stelde hij zich, als enig lid van de hoge adel, de moeilijke taak de politieke en godsdienstige vrijheid in de Nederlanden te herstellen; en in de zestien jaren die hem nog beschoren waren, bleef hij - ondanks bijna onophoudelijke tegenslagen in zijn strijd tegen het zo machtige Spanje - dit nieuwe doel met uitzonderlijke standvastigheid nastreven. In deze bijdrage beoog ik na te gaan wat Oranje ertoe bewoog de wapenen tegen Filips II op te nemen, een kwestie waaraan merkwaardigerwijs door de meeste van zijn biografen weinig of geen aandacht geschonken is.

Gedurende het zogenaamde 'voorspel' van de Opstand betoonde Oranje zich een gematigd policitus, die met vreedzame middelen zijn doel zocht te bereiken. Hoewel hij vanaf 1561 als leider van de aristocratische oppositie optrad en zich steeds kritischer over de regeringspolitiek begon uit te laten, was hij nog geenszins bereid met zijn familietraditie van onvoorwaardelijke trouw aan het Habsburgse huis te breken. En het is ook heel begrijpelijk dat hij nog geen enkele opstandige gedachten koesterde, want hij was een der rijkste edellieden van het land, die vele hoogwaardigheden bekleedde en die daarom bij een omverwerping van de bestaande politieke orde meer dan iemand anders aan bezit en invloed te verliezen had.

In deze jaren bleek echter reeds dat Oranje omtrent het probleem van de ketterbestrijding, dat in deze tijd alle andere politieke vraagstukken op de achtergrond drong, zeer vooruitstrevende denkbeelden huldigde. Hoewel hij zich tot begin 1567 als een goed katholiek bleef gedragen, werd aan het Spaanse hof zijn rechtgelovigheid niet ten onrechte in twijfel getrokken. Met name achtte hij de verschillen in geloofsbelijdenis, die onder de christenen van zijn tijd zo'n grote ver-

deeldheid zaaiden, van geheel ondergeschikte betekenis¹. Het is daarom niet verwonderlijk dat hij de meedogenloze kettervervolging waarop Filips II zo sterk aandrong, verafschuwde. Zoals hij het in zijn *Apologie* uitdrukte: 'het blinken ende glinsteren van de vyeren in de welcke so veel arme christenen ghepijnicht ende ghequelt worden, en is onsen ooghen noyt aenghename gheweest'². Dit was voor hem een gewetenskwestie waarin hij minder dan enig ander hoog edelman bereid was te transigeren. Het was Oranjes afwijzing van geloofsvervolging - en niét, zoals Oranjes critici steeds weer beweerd hebben, zijn zogenaamde onverzadelijke heerszucht³ - die als grondoorzaak van zijn uiteindelijk conflict met de koning beschouwd moet worden.

Oranje werd een voorstander van godsdienstige verdraagzaamheid gedeeltelijk omdat hij van nature wars was van nodeloze wreedheid. Maar een belangrijker reden voor zijn oppositie tegen Filips II's anti-protestantse politiek was de omstandigheid dat zijn naaste familieleden lutheranen waren, evenals - en dit heeft vooral invloed op zijn godsdienstige houding uitgeoefend - zijn eigen echtgenote. Motley en Bakhuizen van den Brink hebben weliswaar betoogd dat Oranjes zo voorname, maar diep ongelukkige huwelijk met Anna van Saksen geenszins zijn breuk met de koning in de hand heeft gewerkt⁴, maar Felix Rachfahl heeft duidelijk aangetoond dat aan Oranjes verbintenis met deze zo onbeminnelijke dame in dit opzicht zeer grote betekenis moet worden toegekend⁵. Toen hij in 1561 met Anna in het huwelijk trad, had hij aan haar voogden, August, keurvorst van Saksen, en Filips, landgraaf van Hessen niet alleen plechtig beloofd de protestantse overtuigingen van zijn vrouw te zullen eerbiedigen, maar had hij het ook doen voorkomen alsof hij zelf in zijn hart het protestantse geloof was toegedaan⁶. In de hierop volgende jaren hechtte Oranje het grootste gewicht aan zijn nieuwe re-

1. Vergelijk Morillon aan Granvelle, 15-16 november 1566, E. Pouillet en Ch. Piot, ed., *Correspondance du cardinal de Granvelle* (12 dln.; Brussel, 1877-1896) II, 88; R. van Roosbroeck, *Willem de Zwijger* (Antwerpen, 1974) 141.

2. A. Verwey, ed., *Apologie ofte verantwoordinghe van den prince van Oranien* (Santpoort-Antwerpen, 1923) 71.

3. Vergelijk J.S. Theissen, 'De Prins van Oranje in de Nederlandsche geschiedschrijving', in: *Prins Willem van Oranje 1533-1933* (Haarlem, 1933) 308-309, 327, 330-331, 334-335; B.A. Vermaseren, *De katholieke geschiedschrijving in de 16e en 17e eeuw over de Opstand* (2e dr.; Leeuwarden, 1981) 291-292.

4. J.L. Motley, *The Rise of the Dutch Republic* (2 dln.; Londen, 1929) I, 151; R.C. Bakhuizen van den Brink, *Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen* (Amsterdam, 1853) 4.

5. F. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der niederlandische Aufstand* (3 dln.; Halle-'s-Gravenhage, 1906-1924) II, 347 vlg., 514; zie ook H. Kolligs, *Wilhelm von Oranien und die Anfänge des Aufstandes der Niederlande* (Bonn, 1884) hfdst. 1.

6. G. Groen van Prinsterer, ed., *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, Ie serie (2e dr., 8 dln. plus supplement; Leiden, 1835-1847) I, 53 vlg., 98; Kolligs, *Wilhelm von Oranien*, 10-11; Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 100, 104-106.

laties met deze machtige Duitse vorsten⁷ en om hun steun niet te verbeuren, was hij wel gedwongen zich tegen de onverdraagzame politiek van de koning te verzetten. Toen hij in 1567, als enig lid van de hoge adel, weigerde een nieuwe eed van absolute gehoorzaamheid aan de koning af te leggen, gaf hij hiervoor als reden op dat deze eed hem verplicht zou hebben als aanklager van zijn eigen vrouw op te treden⁸.

Zoals bekend werd eind 1565, na de ontvangst van Filips II's beruchte brieven uit Segovia, waarin de koning te verstaan gaf dat de door de oppositie noodzakelijk geachte godsdienstige en politieke hervormingen niet zijn goedkeuring konden wegdragen, alom gevreesd dat het volk nu in opstand zou komen. Oranje zou toen in de Raad van State voorspeld hebben dat men binnenkort 'een uitzonderlijk treurspel' zou beleven⁹. Maar met deze woorden wilde hij zeker niet te kennen geven dat hij het uitbreken van een opstand toejuichte, laat staan dat hij de leiding hiervan op zich wenste te nemen. Hij trachtte integendeel gedurende het zo veelbewogen 'Wonderjaar' nog een zeer gematigde koers te volgen, zij het ook dat hij geleidelijk de hoop begon op te geven dat deze politiek met succes bekroond zou worden. Het was grotendeels door zijn toedoen dat in het begin van 1566 het Verbond der Edelen ervan afzag een aantal steden in het land te overmeesteren en ook de door de Franse hugenoten aangeboden militaire hulp afwees. Een volksopstand, zo schreef hij aan zijn meer tot actie geneigde broer Lodewijk in februari 1566, moet tot elke prijs voorkomen worden, daar de adel hiervan het eerste slachtoffer zal worden¹⁰.

Maar reeds in het voorjaar van 1566 begon de leiding van de oppositie tegen de regering aan Oranje te ontglippen. Hij slaagde er niet in Egmont en andere hoge edellieden voor zijn taktiek van pressie op de regering te winnen, terwijl zijns ondanks de leden van het Compromis zich inlieten met de calvinisten, die in deze tijd door Oranje nog als oproerkraaiers beschouwd werden. In juli 1566 aanvaardde Oranje een opdracht van de regentes Margaretha van Parma om de orde in Antwerpen te handhaven, in de hoop hierdoor te kunnen aantonen dat zijn middenkoers de beste kansen bood om het godsdienstprobleem tot een bevredigende oplossing te brengen. Maar na het uitbreken van de Beeldenstorm in de hieropvolgende maand begon ook Oranje in te zien dat zijn gematigde politiek tot falen gedoemd was, en nu werd zijn politieke houding uiterst ambivalent.

7. Vergelijk Ch. Weiss, ed., *Papiers d'état du cardinal de Granvelle* (9 dln.; Parijs, 1841-1852) VII, 138-139.

8. L.P. Gachard, ed., *Correspondance de Guillaume le Taciturne* (6 dln.; Brussel, 1850-1866) II, clvii; Pouillet en Piot, *Correspondance de Granvelle*, II, 418-419; Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 888.

9. C.P. Hoyneck van Papendrecht, *Anatecta Belgica* (3 dln.; 's-Gravenhage, 1743) I, 45.

10. Groen, *Archives*, II, 28.

Aan de ene kant wijzen een aantal van zijn handelingen erop dat hij ernstig overwoog de wapenen tegen de regering op te nemen. Op zijn instigatie begonnen bijvoorbeeld zijn broers Johan en Lodewijk soldaten in Duitsland te werven, om hiermee eventueel tegen de koninklijke legers in de Nederlanden op te treden, en in begin 1567 werd met zijn medewerking een aantal aanslagen op Nederlandse steden ondernomen.

Maar aan de andere kant weigerde Oranje pertinent de leiding van de opstandige beweging op zich te nemen, hoewel vele malen sterke druk in deze richting op hem werd uitgeoefend. In plaats hiervan bleef hij zijn officiële functies vervullen en bewees hij de regering belangrijke diensten door de openbare orde in verschillende delen van het land te herstellen. In januari 1567 ging hij zelfs zover Margaretha van Parma geluk te wensen met de overwinning van het koninklijke leger over de Vlaamse geuzenbenden, die zich volgens hem aan rebellie tegen de wettige overheid schuldig gemaakt hadden¹¹.

In deze tijd richtte Oranje zich herhaaldelijk tot de hem verwante Duitse vorsten met de vraag hoe hij een uitweg kon vinden uit het dilemma waarvoor hij zich geplaatst zag. Maar met hun raadgevingen kon hij weinig beginnen. De keurvorst van Saksen gaf hem bijvoorbeeld het innerlijk tegenstrijdig advies openlijk voor zijn lutherse overtuigingen uit te komen, maar desniettemin de koning trouw te blijven dienen en niet naar Duitsland uit te wijken¹².

Wegens zijn zo dubbelzinnige houding verloor Oranje alle achting van de geëngageerde rebellen, die hem voor een neutralist en een verrader begonnen uit te maken. De zo eminente Franse protestant, Hubert Languet, die later een van Oranjes grootste bewonderaars werd, merkte in maart 1567 op dat door Oranjes wankelmoedigheid de strijd voor godsdienstvrijheid ernstig verzwakt was¹³. Oranjes latere volgelingen zouden nog verontwaardigder geweest zijn als zij geweten hadden dat in dezelfde tijd dat hij hun verzekerde dat hij hun belangen, zo goed mogelijk trachtte te behartigen, hij ook naar wegen zocht om de gunst van de koning en diens raadslieden te herwinnen, en dat hij hiervoor genegen was zijn oppositie tegen de koninklijke politiek te staken. In het voorjaar van 1566 schreef hij twee lange brieven aan Filips II, waarin hij zijn excuses aanbood voor wat hij misdaan mocht hebben, en waarin hij de koning verzocht hem uit zijn ambten te ontheffen zodat hij zich in zijn geboorteland kon terugtrekken¹⁴. Veelal wordt aangenomen dat dit verzoek niet ernstig gemeend was en alleen beoogde grotere druk op de koning uit te oefenen, daar indien Oranje zijn ambten zou

11. Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, II, 319.

12. Groen, *Archives*, III, 32-35, suppl., 56*.

13. *Epistolae ad J. Camerarium, fratrem et f Mum* (Leipzig-Frankfort, 1685) 64.

14. Groen, *Archives*, II, 93, 141, suppl., 31*; Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 669.

neerleggen, hij een nog geduchtere tegenstander zou worden¹⁵. Maar er zijn vele aanwijzingen dat ditmaal Oranje inderdaad bereid was een schikking met de koning te treffen. Hij ondernam bijvoorbeeld in deze tijd ook een aantal pogingen zijn geschil met Granvelle bij te leggen in de hoop dat de kardinaal dan een goed woordje voor hem bij de koning zou willen doen¹⁶. Dat Oranje in het Wonderjaar nog meerdere pijlen op zijn boog had, blijkt ook uit de onderdanige wijze waarop hij aan de vooravond van zijn vertrek naar Duitsland aan zijn politieke tegenstanders zijn achting betuigde. Niet alleen beloofde hij de koning uitdrukkelijk dat hij tot het einde van zijn leven zijn getrouwe vazal zou blijven, maar hij betoonde ook aan de zo koningsgetrouwe hertog van Aerschot zijn respect en genegenheid¹⁷.

Oranjes rol gedurende het Wonderjaar is zeer verschillend beoordeeld. Een aantal historici zoals Bakhuizen en Fruin, wier kennis van deze beginperiode van de Opstand door weinigen geëvenaard is, hebben Oranjes aarzelende houding scherp bekritiseerd¹⁸, maar andere goede kenners van dit tijdperk, zoals Rachfahl en Enno van Gelder, hebben het zeer verstandig geacht dat Oranje weigerde zich aan het hoofd van een opstandige beweging te stellen die volgens hen slechts onder roekeloze lagere edellieden en onverdraagzame calvinisten enige steun kon vinden¹⁹. Dat een opstand in 1566 geen enkele kans op succes had, schijnt ook de opvatting van Filips II geweest te zijn, want toen de koning in oktober van dat jaar vernam dat Oranje troepen in Duitsland liet werven, merkte hij op: 'Dat graafje verbeeldt zich klaarblijkelijk dat hij oorlog tegen mij kan voeren'²⁰.

Oranje en sommige van zijn volgelingen hebben daarentegen hoog opgegeven van de steun waarop hij had kunnen rekenen indien hij zich in deze tijd ten strijde gegord had. In februari 1567 verklaarde bijvoorbeeld Lodewijk van Nassau aan enige Duitse vorsten dat niet minder dan 52 Nederlandse steden klaar stonden om Oranje tegen de koning bij te staan²¹, en in het verzoekschrift dat door Oranjes

15. R.C. Bakhuizen van den Brink, 'Hendrik van Brederode en Willem van Oranje in 1566 en 1567', *Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen vrijheidsoorlog* (3e dr., 2 dln.; 's-Gravenhage, 1891-1898) II, 55-56.

16. "Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 508-513, 668-669, 884, 888; Poulet en Piot, *Correspondance de Granvelle*, I, 255-258; Groen, *Archives*, suppl., 29*, 31*.

17. Groen, *Archives*, III, 65, 73; Gachard, *Correspondance de Guillaume Ie Tacilurne*, II, 270; Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 887.

18. R.C. Bakhuizen van den Brink, *Studiën en schetsen* (5 dln.; Amsterdam-'s-Gravenhage, 1863-1913) V, 156-158; R. Fruin, *Verspreide geschriften* (10 dln.; 's-Gravenhage, 1900-1905) I, 449, II, 91-109; zie ook E. Quinet, *Marnix de Ste-Aldegonde* (Parijs, 1854) en E. Kuttner, *Het Hongerjaar 1566* (Arsterdam, 1964) 310.

19. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 881-882; H.A. Enno van Gelder, 'Het streven van prins Willem van Oranje', *Van Beeldenstorm tot Pacificatie* (Amsterdam-Brussel, 1969) 115; zie ook R. van Roosbroeck, *Het Wonderjaar te Antwerpen* (Antwerpen, 1930) 366.

20. Poulet en Piot, *Correspondance de Granvelle*, II, 51.

21. Groen, *Archives*, suppl., 57*.

toedoen in 1570 bij de Duitse Rijksdag werd ingediend werd beweerd dat indien Oranje in 1567 de koning niet trouw had willen blijven, hij niet alleen zijn stadhoudersschappen Holland, Zeeland en Utrecht, maar ook Antwerpen en vele andere steden in het Zuiden en het Oosten van het land bereid zou hebben gevonden met hem de strijd tegen Filips II aan te binden²². Al overdreven zulke verklaringen met opzet de steun die Oranje had kunnen verwachten om hierdoor duidelijker te laten uitkomen dat hij geheel ten onrechte van aanstichting van de Opstand beschuldigd werd, toch is het waar dat in het begin van 1567 de omstandigheden gunstiger waren voor een poging tot gewapend verzet dan een jaar later toen Oranje eindelijk de wapenen opnam.

In 1566 en 1567 had Oranje echter enkele goede redenen om een afwachtende houding aan te nemen. Al wees veel er reeds op dat de Nederlanden aan een Spaans bewind onderworpen zouden worden, het viel nog te hopen dat de hiervoor bestemde troepen en geldmiddelen voor andere doeleinden gebruikt moesten worden of dat de koning tot de conclusie zou komen dat vergevingsgezindheid de beste politiek was. En zoals we nu weten werd op het laatste ogenblik Alva's strafexpeditie inderdaad bijna afgelast²³. Bovendien had Filips II nog op 6 augustus 1566 aan Oranje laten weten dat hij volledig vertrouwen in hem stelde²⁴, en Oranje hield het daarom niet voor onmogelijk dat de vele diensten die hij aan de regering had bewezen, in de ogen van de koning zwaarder zouden wegen dan zijn verzet tegen de koninklijke godsdienstpolitiek, vooral indien hij door de Nederlanden te verlaten te kennen gaf dat hij zijn oppositie niet langer wilde voortzetten. Wat met andere woorden zijn dubbelzinnige houding in deze tijd vooral begrijpelijk maakt, is dat al achtte hij een omverwerping van het bestaande bewind in de Nederlanden zeer wenselijk, hij nog niet, zoals later, de overtuiging was toegedaan dat hierdoor ook zijn eigen belangen het beste gediend zouden worden.

Uit het voorafgaande volgt dat veelal ten onrechte wordt aangenomen dat bij Oranjes vertrek naar Duitsland in april 1567 hij reeds vastbesloten was aldaar een grote troepenmacht aan te werven om hiermee als bevrijder in het land terug te komen²⁵. Het lag veeleer in zijn bedoeling de Nederlanden de rug toe te keren. Dit was zeker wat vele tijdgenoten van zijn afreis dachten. De meeste calvinisten

22. *Apologeticum et vera rerum in Belgicogermania nuper gestarum narratio* (s.1., 1571), in Engelse vertaling *Defence and true declaration of the things lately done in the lowe countrey* (s.1., 1571) E iii v, iij r; zie ook Poulet en Piot, *Correspondance de Granvelle*, II, 410 en Oranjes *Justification* in: A. Lacroix's editie van Oranjes *Apologie* (Brussel-Leipzig, 1858) 199.

23. G. Parker, *The Dutch Revolt* (Londen, 1977) 99-102.

24. *Apologie*, editie Lacroix, 27-29.

25. Vergelijk V. Wedgwood, *William the Silent* (Londen, 1971) 97.

jammerden dat Oranje hen in de steek had gelaten²⁶ en de koningsgetrouwen waren verheugd dat ze van een gevaarlijke intrigant verlost waren, die nu blijkbaar eindelijk ingezien had dat hij niet in staat was zich met de koning van Spanje te meten²⁷. Oranje zelf legde er steeds de nadruk op dat hij ten tijde van zijn vertrek naar Duitsland niets in zijn schild voerde. Aan zijn adellijke vrienden deelde hij mede dat hij het niet met zijn geweten overeen kon brengen in de Nederlanden te blijven, daar hij geen getuige wenste te zijn van de dreigende ondergang van het land noch medeplichtig wilde worden aan een hernieuwde kettervervolging²⁸. In zijn *Apologie* verklaarde hij nóg nadrukkelijker dat hij zich in 1567 in Duitsland terugtrok met het vaste voornemen om in zijn geboorteland 'by onse vrienden in ruste ende vrede te gaen leven' en niet om aldaar de bevrijding van de Nederlanden te gaan voorbereiden²⁹.

Dit betekent echter niet dat Oranje zich geen omstandigheden kon voorstellen waarin hij zich het lot van de Nederlanden weer zou moeten aantrekken. Voor zijn vertrek gaf hij duidelijk te verstaan dat al zou hij liever duizend maal sterven dan de wapenen tegen de koning opnemen, hij zich hiertoe gedwongen zou voelen indien hij in zijn eer of bezittingen werd aangetast³⁰. En dit laatste hield hij geenszins voor uitgesloten, want hij had uit betrouwbare bron vernomen dat Filips II hem en de graven van Egmont en Home voor de aanstichters van de Nederlandse onlusten hield. Al deed Oranje het voorkomen alsof zijn vertrek niet het karakter van een vlucht had, aan zijn vertrouwden gaf hij toe dat hij gegronde redenen had om aan te nemen dat in geval hij het land niet ruimde, hij aan de toorn van de koning ten offer zou vallen³¹.

Na zijn aankomst in Duitsland onthield Oranje zich een aantal maanden zorgvuldig van enigerlei handeling die hem door de Spaanse autoriteiten euvel geduid kon worden. Toen Brederode in juni de Dillenburg bezocht, constateerde deze tot zijn grote ergernis dat aldaar geen enkele voorbereiding werd gemaakt voor een invasie van de Nederlanden³². In zijn verontwaardiging over deze passiviteit liet Brederode een nieuw testament opmaken, waarin hij zijn belangrijkste bezitting, het land van Vianen, niet langer aan Oranje, maar aan zijn oudste zuster

26. Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, II, cl- cli; A.A. van Schelven, *Willem van Oranje, een boek ter gedachtenis van idealen en teleurstellingen* (2e dr.; Amsterdam, 1943) 132.

27. Vergelijk Groen, *Archives*, suppl., 42*, 47*.

28. Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, II, 357; Groen, *Archives*, III, 69-73.

29. Verwey, *Apologie ofte verantwoordinghe van den Prince van Orangien*, 57.

30. *Ibidem*, 58; A.E.M. Janssen, ed., 'Elbertus Leoninus (1519/20-1598). Témoin de son temps', *LIAS*, IV (1977) 171.

31. Groen, *Archives*, III, 72.

32. Pouillet en Piot, *Correspondance de Granvelle*, II, 485, 605.

naliet³³. In begin september 1567 trachtte Oranje zelfs in een goed blaadje bij Alva te komen door hem een brief te schrijven waarin hij de hertog in de Nederlanden welkom heette en hem verzekerde niemand anders te kennen die meer geschikt was om de Nederlanden in hun vorige rust en welvaart te herstellen³⁴.

Deze brief, die geschreven werd toen Alva zich nog slechts van zijn zachttaardigste kant had laten kennen, moet hem juist bereikt hebben toen hij Egmont en Home gevangen liet zetten. Nu stond het voor Oranje vast dat de koning tot een wraakzuchtige politiek besloten had en dat het nog slechts een kwestie van tijd was voordat ook tegen hem een gerechtelijke vervolging werd ingesteld. Daarom achtte hij nu de tijd gekomen om de wapenen op te nemen en gedurende de rest van 1567 trachtte hij in Duitsland de voor een inval in de Nederlanden vereiste geldmiddelen te vinden. Maar de Duitse vorsten, wier hulp hij voor het succes van zijn voornemen terecht voor onontbeerlijk hield, achtten Oranjes gewapende actie ontijdig zolang zijn bezittingen nog niet in beslag genomen waren, en stonden er op dat hij voorlopig al zijn vertrouwen stelde in de pogingen die vanwege keizer Maximiliaan II ondernomen zouden worden om Filips II met Oranje te verzoenen³⁵. De landgraaf van Hessen was zelfs de optimistische mening toegedaan dat Alva's schrikbewind slechts een kortstondig bestaan beschoren kon zijn en dat Oranje spoedig uitgenodigd zou worden naar de Nederlanden terug te keren om daar vrijheid en recht te doen zegeviereren³⁶.

Zoals in de voorafgaande jaren volgde Oranje het advies van de Duitse vorsten op en bleef hij een afwachtende houding aannemen, zonder echter hun grote verwachtingen omtrent de bemiddelingspogingen van de Duitse keizer te delen. Hij hechtte meer geloof aan de woorden van een secretaris van Filips II, volgens wie Alva van de koning reeds de opdracht ontvangen had om Oranje gevangen te zetten en hem binnen de hierop volgende vierentwintig uur in staat van beschuldiging te stellen³⁷.

Oranje was daarom geenszins onvoorbereid op het slechte nieuws dat hem eind januari 1568 bereikte: zijn bezittingen in de Nederlanden en de Franche-Comté waren in beslag genomen en hij zelf was voor Alva's Raad van Beroerten gedaagd om zich tegen de aanklacht te verdedigen de voornaamste aanstichter van de onlusten in de Nederlanden geweest te zijn. Spoedig hierna kwam Oranje tot de

33. H. de la Fontaine Verwey, 'Le rôle d'Henri de Brederode et la situation juridique de Vianen pendant l'insurrection des Pays-Bas', *Revue du Nord* (1958) 297-303; Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, V, 72-77.

34. J.B.M.C. Kervyn de Lettenhove, ed., *Documents inédits relatifs à l'histoire du XVIe siècle* (Brussel, 1883) 45-46.

35. Groen, *Archives*, III, 146-153; Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, III, 229-231.

36. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, III, 229.

37. *Ibidem*, III, 226-228.

conclusie dat hem nu geen enkele andere keuze overbleef dan de leiding van het gewapend verzet op zich te nemen. Volgens zijn *Apologie* had Filips II hem tot deze stap gedwongen³⁸ en zijn broer Jan merkte eens op dat God de Almachtige Oranje aan zijn haren in de strijd tegen Spanje had moeten slepen³⁹. Het was zeker geen luchthartig genomen besluit, want Oranje beseftte ten volle hoe hachelijk zijn onderneming was. In tegenstelling tot de toestand in begin 1567 was al het verzet tegen de regering gebroken en stonden Spaanse elitetroepen onder de aanvoering van een vermaard bevelhebber gereed om een invallend leger af te slaan. Het is daarom begrijpelijk dat een aantal familieleden en vrienden van Oranje, hoezeer zij ook met zijn betreuenswaardige positie begaan waren, hem nog steeds ontrieden zich in zo'n ongelijke strijd te begeven.

Daar Oranje zich van de militaire en financiële superioriteit van zijn tegenstander bewust was, beraamde hij een strategie waardoor hij zo min mogelijk risico zou lopen⁴⁰. Voordat hij zelf met een aanzienlijke strijdmacht te velde trok, zouden zijn volgelingen een aantal onverhoedse aanslagen op strategisch belangrijke steden in de Nederlanden moeten uitvoeren. Hij verwachtte dat in vele van deze steden de bevolking de poorten voor hun bevrijders zou openen. Zodoende hoopte hij een aantal steunpunten te verwerven die hem van de voor zijn eigen veldtocht zo dringend benodigde geldmiddelen en voedselvoorraden zouden kunnen voorzien en wier bezit het de vijand onmogelijk zou maken Oranjes leger de terugtocht af te snijden.

Geen van deze aanslagen, die in april 1568 werden beproefd, had echter een goede afloop. Het enige succes - Lodewijks overwinning bij Heiligerlee - werd te niet gedaan toen diens leger twee maanden later door Alva vernietigend verslagen werd. Dit betekende dat Oranje niet over de steunpunten beschikken kon die hij voor een gunstige uitslag van zijn eigen veldtocht noodzakelijk geacht had. Bovendien kwamen August van Saksen en andere Duitse vorsten na Lodewijks nederlaag tot de conclusie dat Oranje een lichtzinnig avonturier was en trokken zij hun toezeggingen van financiële steun in. Onder deze omstandigheden viel het te voorzien dat de door Oranje voorgestelde inval op een fiasco zou uitlopen. Voor de betaling van zijn troepen was hij nu grotendeels aangewezen op de gelden die hij zelf en zijn naaste familieleden konden opbrengen, en in dit opzicht werd zijn veldtocht een soort dynastieke onderneming, die katastrofale gevolgen voor de

38. Verwey, *Apologie ofte verantwoordinghe*, 58.

39. Groen, *Archives*, IV, 220.

40. 'Memorial desjenigen Albrecht zu Schwartzburg bey Augustus zu Sachsen anbringen soll', dato 9 mei 1568, Koninklijk Huisarchief (= KHA), Afschriften ter voorbereiding uitgave briefwisseling van Willem van Oranje (origineel in Staatsarchiv Sonderhausen).

financiën van het huis Nassau had⁴¹. Indien Oranje in dit kritieke moment van zijn leven zijn gewoonlijke bedachtzaamheid had betoond, dan zou hij van deze onheilzwangere onderneming afgezien hebben.

Inderdaad dacht Oranje er in begin mei hard over nu van zijn eigen veldtocht af te zien⁴², maar tenslotte besloot hij toch zijn kans te wagen. De vraag is natuurlijk waarom Oranje, die in het algemeen zo'n toonbeeld van voorzichtigheid was, zich ditmaal zo weinig van de waarschijnlijke gevolgen van zijn besluit aantrok. Een niet geheel bevredigende verklaring van deze kwestie wordt in de verschillende vlugschriften gegeven die hij voor het begin van zijn veldtocht in omloop liet brengen. Zoals bekend, betoonde Oranje grote vaardigheid in het bedrijven van politieke propaganda, maar dit betekent niet dat - zoals veelal wordt aangenomen - de belangrijkste pamfletten die in zijn naam werden uitgegeven, ook door hemzelf geschreven werden. Zoals Oranje zelf herhaaldelijk erkende, had hij geen grote schrijversgaven⁴³. Zoals de meeste edellieden van zijn tijd, had hij slechts elementair onderwijs genoten en liet hij het opstellen van alle min of meer officiële schriftstukken steeds aan zijn beter opgeleide secretarissen over. Groen van Prinsterer liet zich door zijn grote bewondering voor Oranje meeslepen toen hij beweerde dat Oranje de pen met evenveel talent hanteerde als de degen⁴⁴. In feite legde Oranje noch als veldheer, noch als schrijver ooit enige in het oog lopende gaven aan de dag. Wel echter werden de meeste van de door hem in 1568 uitgevaardigde strijdschriften onder zijn persoonlijk toezicht opgesteld. Hij legde zelf de algemene betoogtrant vast of stond er op dat ingrijpende veranderingen werden aangebracht in de tekst die door zijn ghostwriters ontworpen was. Zo liet hij bijvoorbeeld, om het verwijt te ontgaan uit eerezucht de wapenen opgenomen te hebben, uitdrukkelijk verklaren dat hij er niet naar taalde de plaats van Filips II als heer der Nederlanden in te nemen, maar er integendeel

41. C. Dönges, *Unterstützungen der Dillenburger Stammlande des Prinzen von Oranien in den niederländischen Freiheitskämpfen* (Dillenburg, 1909); L. Hatzfeld, *Die nassauischen Voraussetzungen der niederländischen Rebellion von 1568* (Dissertatie Marburg, 1953); R. Glawischnig, *Niederlande, Calvinismus und Reichsgrafstand 1559-1584* (Marburg, 1973) 84-88.

42. Zie 'Memorial' vermeld hierboven in noot 40; KHA, afschriften uitgave briefwisseling Willem van Oranje, brief van Oranje aan 'Herr Ohem und Bruder', 11 mei 1568; R. Fruin, 'De overwinning bij Heiligerlee', *Verspreide geschriften*, II, 197-198.

43. Vergelijk Groen, *Archives*, III, 395-396; Gachard, *Correspondance de Guillaume Ie Taciturne*, II, 47.

44. Groen, *Archives*, III, 186-187. Groen schreef in het bijzonder het auteurschap van de *Justification* aan Oranje toe; hij heeft gelijk dat dit uitstekend geschreven pamflet niet, zoals veelal is aangenomen, door Hubert Languet is opgesteld. Maar het is waarschijnlijk van de hand van Jacob van Wesenbeke en Johan Bets (zie KHA, Inv. 11-XI, 8, nr. 9, Johan van Nassau aan Johann Meixner, en Inv. 11-XIV, A 9a, nr. 5, Oranje aan H. von Neuenahr; de in deze stukken vermelde 'Bets' is zeker niet Théodore Beza, aan wie H. Cellarius ten onrechte het auteurschap van de *Justification* trachtte toe te schrijven ('Die Propagandatätigkeit Wilhelms von Oranien in Dillenburg 1568 im Dienste des niederländischen Aufstandes', *Nassauische Annalen*, LXXIX (1968) 120-148).

naar streefde de legitieme belangen van de koning en het Habsburgse huis te behartigen. Om dezelfde reden bepaalde hij dat zijn gewapend optreden niet als een 'oorlogsverklaring' aangeduid diende te worden, maar als een 'hoogstnoodzakelijke weerstand tegen de ongehoorde tirannie van de Spanjaarden en hun aanhangers'⁴⁵.

Ter rechtvaardiging van zijn veldtocht beriep Oranje zich in de eerste plaats op het oude recht van noodweer⁴⁶. Weliswaar was de opvatting dat een vazal die door zijn leenheer onrecht was aangedaan, gerechtigd is het recht in eigen handen te nemen, in Oranjes tijd al in diskrediet gevallen. Daarom betoogde Oranje ook dat indien Alva's heerschappij niet ten val werd gebracht, niet alleen hij zelf en andere leiders van de oppositie, maar bijna alle Nederlanders van hun leven en bezittingen beroofd zouden worden⁴⁷. Hij beweerde daarenboven dat hij slechts op dringend verzoek van de meeste inwoners van het land ertoe besloten had de wapens op te nemen, met andere woorden dat zijn beweegredenen geheel onzelfzuchtig waren. Hij had zich niet aan de plicht kunnen onttrekken, zo verklaarde hij, de ere Gods en het welvaren van het vaderland te dienen ('de pourchasser ... la gloire de Dieu ... et le bien et conservation de la patrie')⁴⁸.

Men hoeft nog geen verstokte scepticus te zijn om te betwijfelen of Oranjes besluit door zulke edelmoedige aspiraties ingegeven werd. Openhartigheid is niet een van de grootste deugden van politici, en Willem de Zwijger was zeker geen uitzondering op deze regel. In de pamfletten die zijn eerste veldtocht moesten rechtvaardigen, wordt zijn godsdienstige motivering zeker sterk overdreven. In een geschrift van de hand van de calvinistische predikant Saravia, die Oranje op zijn campagne begeleidde, vindt men bijvoorbeeld de ongeloofwaardige uitspraak dat Oranje zich geen avond te slapen legde zonder God te bidden voor de bekering van de hertog van Alva tot het ware geloof⁴⁹. Met groter literair talent, maar op een even irrealistische wijze wordt Oranje in het na afloop van zijn eerste veldtocht gedichte Wilhelmus beschreven. Zoals P.N. van Eyck zo over-

45. Groen, *Archives*, III, 208-211; KHA, Inv. 11-XI, 8 (brieven van Willem van Hessen aan Johann Meixner, 23 april 1568; Johann Meixner aan Oranje, 27 april 1568; Johan van Nassau aan Johann Meixner, 23 mei 1568).

46. *Verklaringhe ende uitschrift des... Heeren... Willem, Prince van Oranten* (1568), herdrukt in: M.G. Schenk, ed., *Prins Willem van Oranje, geschriften van 1568* (Amsterdam, 1933) 101-102.

47. Het is mogelijk dat om Oranjes bewering dat de Spanjaarden bijna alle Nederlanders van hun leven en bezittingen wilden beroven, geloofwaardiger te maken, een lid van Oranjes braintrust in het voorjaar van 1568 het zogenaamde vonnis van de Spaanse inquisitie (gedateerd 16 febr. 1568) heeft gefabriceerd. Voor zover mij bekend verscheen dit verdichte document echter pas in 1582 in druk (zie mijn artikel 'The Black Legend during the Eighty Years War', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands, V, Some Political Mythologies* ('s-Gravenhage, 1975) 41-43).

48. Groen, *Archives*, III, 205-206.

49. A. Saravia, *Een hertgrondighe begheerte vanden ... Prince van Oraengien* (1568), herdrukt in: Schenk, *Prins Willem van Oranje*, 143.

tuigend heeft aangetoond, heeft dit lied een zeer gering historisch waarheidsgehalte⁵⁰. Zo valt er heel weinig te zeggen voor de voorstelling dat Oranje 'om landt, om luyd' gebracht was omdat hij altijd in de vreze Gods had trachten te leven of dat hij de wapenen tegen Filips II had opgenomen, niet omdat hij de koning had veracht, maar omdat hij God de Heer had 'moeten obedieren inder gherechticheyt'. Evenzeer rijzen er ernstige bedenkingen ten aanzien van de passage waarin Oranje als een persoon wordt uitgebeeld die vastberaden is het vaderland tot in de dood getrouw te blijven.

De diepgelovige dichter van het *Wilhelmus* valt als de schepper van de Oranje-mythe te beschouwen, die zo'n onweerstaanbare invloed op vele historici heeft uitgeoefend. Maar het wordt veelal over het hoofd gezien dat Oranje zelf een essentiële bijdrage tot het ontstaan van deze mythe heeft geleverd, want bijna alle kenmerken van het geïdealiseerde Oranje-beeld, zoals men dat in het *Wilhelmus* aantreft, zijn in Oranjes strijdschriften van 1568 terug te vinden⁵¹. De voorstelling van Oranje als een geloofsheld is vooral te vinden in het pamflet dat in de Nederlandse vertaling de titel draagt *Verklaringhe ende uitschrift*⁵². Dit interessante traktaat, dat door Johann Meixner, een lutheraans raadsheer van Jan van Nassau geschreven is en waarin voor het eerst een ernstige poging wordt gewaagd het gewapend verzet tegen de Spaanse tirannie te rechtvaardigen, karakteriseert Oranjes strijd als een soort kruistocht tegen het pausdom en de katholieke afgodsdienst. Door zijn conflict met Alva als een godsdienstoorlog voor te stellen, hoopte Oranje Duitse, Franse en Engelse protestanten ertoe te bewegen hem te hulp te komen. Hij gaf aan buitenlandse vorsten zelfs te kennen dat hij elk verzet tegen een tiranniek bewind dat niet om zuiver godsdienstige redenen geboden werd, ten sterkste moest afkeuren⁵³.

De veronderstelling van enkele historici dat Oranje in deze tijd een godsdienstige bekering onderging en voortaan met hart en ziel het protestantse geloof was toegedaan⁵⁴, berust op zeer zwakke gronden, maar in latere jaren schijnt Oranje

50. P.N. van Eyck, 'Het Wilhelmus', in: P. Geyl, ed., *Wilhelmus van Nassouwe* (Middelburg, 1933) 237-247.

51. Van Eyck, 'Het Wilhelmus', 260-261; F.K.H. Kossmann, 'Het ontstaan van het Wilhelmus', in: *Prins Willem van Oranje*, 344-347.

52. De *Verklaringhe ende uitschrift* (zie boven noot 45) is een zeer onbeholpen vertaling van het Duitse origineel *Bekendtnus der ... Herren Wilhelm Printz zu Uranien sampt andern irer F.G. Mitverwandten Defension* (1568). Er bestaan ook Franse en Engelse edities. In het Koninklijk Huisarchief (Inv. 11-XI, 8) bevindt zich het manuscript van een veel uitvoeriger Duitse versie (getiteld 'Printzische Entschuldigung'), dat een nadere studie waard zou zijn.

53. Groen, *Archives*, III, 133 vlg., suppl., 71*; H.W.T. Tydeman, 'Drie brieven van prins Willem I', *BVGO*, 2e reeks, VII (1877) 45-47; Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, III, 218, 223-229, 539-540.

54. Groen, *Archives*, III, lvi-lx; Van Schelven, *Willem van Oranje*, 123-126, 139-145, 174; P.J. Blok, *Willem de Eerste, prins van Oranje* (2 dln.; Amsterdam, 1919-1920) I, 203; R. van Roosbroeck, *Willem van Oranje, droom en gestalte* (Hasselt, 1962) 229.

inderdaad geloofd te hebben dat hem in 1568 een goddelijke opdracht was toevertrouwd. Deze voorstelling gaf hij tenminste aan een aantal volgelingen die nadat Haarlem in Spaanse handen was gevallen, hem gevraagd hadden of hij niet een overeenkomst met een buitenlandse vorst gesloten had waardoor aan de schier ononderbroken reeks van Spaanse overwinningen een einde zou kunnen komen. Want toen antwoordde hij hun dat voordat hij de zaak van de christenen en andere onderdrukte Nederlanders tot de zijne gemaakt had, hij een vast verbond met de 'alleroppersten Potentaat der Potentaten' gesloten had en dat hij er daarom niet aan twijfelde dat allen die op God vertrouwden 'ten leste noch ontset sullen worden'⁵⁵. Het schijnt dat Oranje, zoals menig andere leidende politieke figuur, op den duur aan enkele van de leuzen die door hemzelf of zijn volgelingen gepropageerd werden, geloof begon te schenken.

In de verschillende proclamaties van Oranje die aan de Nederlandse bevolking gericht waren, valt de nadruk vooral op zijn voornemen alle door Alva geschonden privileges te herstellen en wordt derhalve meer aandacht aan de politieke dan aan de godsdienstige beweegredenen voor zijn verzet tegen de Spaanse overheersing geschonken. Al had Oranje voor zijn vertrek in 1567 al zijn ambten neergelegd, nu gaf hij vóór een mederegent te zijn die in 's konings afwezigheid de taak had het vaderland tegen Alva's dwingelandij te beschermen⁵⁶. Alle Nederlanders, katholieken zowel als protestanten, worden op hun vaderlandse plicht gewezen Oranje in het behartigen van deze zogenaamde 'gemene zaak' bijstand te verlenen⁵⁷. Hiertoe waren volgens hem in de eerste plaats alle ambtsdragers verplicht, die net zoals Oranje, aan het begin van hun ambtstijd een eed hadden afgelegd de privileges te helpen verdedigen indien deze door de koning of zijn gevolmachtigden werden geschonden. Aangezien er in de meeste ambtseden meer sprake was van dienst aan de koning dan van verdediging van 's lands vrijheden, werd in een van de orangistische pamfletten de stelling geponeerd dat iedere Nederlander nog door een zwaardere eed gebonden was, namelijk door een natuurlijke of ingeboren eed van trouw aan het vaderland⁵⁸. Een zelfde gedachte ligt ten grondslag aan Oranjes waarschuwing aan de Nederlandse bevolking dat allen die in gebreke blijven hem hulp te verlenen, als landverraders en meinedigen be-

55. P. Bor, *Oorsprongk, begin ende vervolgh der Nederlantsche oorlogen* (4 dln.; Amsterdam, 1679-1684) I, 448 en KHA, Inv. II-XIV-I-I2, f. 471 r.

56. Groen, *Archives*, III, 196.

57. *Ibidem*, 203.

58. *Clachte des verdructen Nederlandts* (1568), herdrukt in: P. Frédéricq, ed., *Het Nederlandsen proza in de zestiende eeuwse pamfletten 1566-1600* (Brussel, 1908) 22.

schouwd zullen worden, aan wie door God, zo niet door Oranjes leger, een gerechte straf opgelegd zal worden⁵⁹.

In zijn aanmaningen aan de inwoners van de Nederlanden trachtte Oranje hen ertoe te bewegen meer gewicht te hechten aan hun loyaliteit tegenover het gemene vaderland dan aan hun verplichtingen aan hun stad, streek, familie, religie of de koning. Het frequente gebruik van nationalistische uitdrukkingen zoals 'verlater van het land' en 'liefhebber van het vaderland' - in latere pamfletten ook zulke neologismen als 'landverrader' en 'patriot' - vormt het origineelste aspect van Oranjes propagandaliteratuur⁶⁰. Maar het valt nauwelijks te verwonderen dat deze poging steun voor Oranjes streven te verwerven weinig weerklank vond in een land waar particularistische neigingen bijzonder sterk ontwikkeld waren en het nationale bewustzijn nog opvallend zwak was. Nooit was meer dan een kleine minderheid Oranjes 'gemene zaak' met hart en ziel toegedaan, terwijl de meeste ingezetenen om verschillende en gedeeltelijk zeer respectabele redenen zich onverschillig of zelfs vijandig ten opzichte van Oranjes politiek gedroegen. Wat Oranje zelf betreft, valt het sterk te betwijfelen of zijn besluit de wapenen op te nemen door een grote vaderlandsliefde werd ingegeven. Want er zijn vele aanwijzingen dat nog vele jaren nadat Oranje op jonge leeftijd zijn geboorteland had moeten verlaten, hij zich veel meer een Duitser dan een Nederlander bleef voelen. Nog in 1568 sprak hij over de Nederlanden als een land 'dien wy byna so vele schuldich zyn als onse eyghen vaderlande'⁶¹.

Een van de merkwaardigste ontwikkelingen in Oranjes levensloop is dat de geïdealiseerde voorstelling van Oranje zoals die in de propagandageschriften van 1568 wordt gegeven, in de hierop volgende jaren enigszins aan de werkelijkheid begint te beantwoorden. In de resterende jaren van zijn leven zwoegde hij inderdaad - zoals hij dikwijls aan zijn volgelingen verzekerde - 'dag en nacht voor de gemene zaak' en werd hem daarom niet geheel ten onrechte de erenaam 'Vader des Vaderlands' gegeven. Maar het was pas nadat hij de wapenen had opgenomen dat hij zich geheel voor het welvaren van het 'lieve vaderlant' begon in

59. *Lettres du seigneur prince d'Oranges etc. a tous les sujets du Païs-Bas: 31 août 1568*, herdrukt in: Gachard, *Correspondance de Ouillaume Ie Taciturne*, VI, 275; *Advertence du prince d'Oranges aux sujets et inhabitants du Païs-Bas: 1er septembre 1568*, herdrukt in: Gachard, *Correspondance de Guillaume Ie Taciturne*, VI, 281-283; zie ook E.H. Kossmann en A.F. Mellink, ed., *Texts concerning the Revolt of the Netherlands* (Cambridge, 1974) 86-88.

60. Alastair Duke, 'From King and Country to King or Country? Loyalty and Treason in the Revolt of the Netherlands', *Transactions of the Royal Historical Society*, 5e serie, XXXII (1982) 113-135.
61. *De verantwoordinghe des princen van Oraengien*, in: Schenk, *Prins Willem van Oranje*, 39; zie ook M. Erbe, 'Een document over het verblijf van Francois Bauduin in de zuidelijke Nederlanden in 1563', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, LVIII (1977-1978) 46; Van Eyck, 'Het Wilhelmus', 233.

te zetten, en daarom kan een onzelfzuchtig patriottisme niet als een der hoofd-oorzaken van zijn besluit van 1568 aangemerkt worden.

Voor het bepalen van de beweegredenen waarom Oranje ten strijde trok, vormt zijn particuliere correspondentie vanzelfsprekend een betrouwbaarder bron dan zijn propagandageschriften. Daarin komt duidelijk tot uiting hoeveel belang hij toekende aan het ophouden van zijn eer en zijn reputatie. Het is natuurlijk wel bekend dat onder de adel het eergevoel altijd sterk ontwikkeld is geweest, maar men heeft onvoldoende beseft dat ook in dit opzicht Oranjes opvattingen nauwelijks van die van zijn standgenoten afweken. Al zei Oranje niet altijd wat hij meende, zijn herhaalde verzekeringen dat hem niets meer ter harte ging dan zijn eer, bevatten zeker een grote kern van waarheid. Zo verklaarde hij bijvoorbeeld in zijn *Apologie* ten diepste beledigd te zijn door de smadelijke wijze waarop in Filips U's edict van 1580, waarin hij vogelvrij was verklaard, zijn persoon en politiek streven beschreven werden. Deze aantijgingen vereisten volgens hem een weerlegging om 'mijn eere, die my (als oock allen oprechten van adel) behoort veel liever te zijn dan mijn eygen lijf ofte goet, te hanthaven'⁶².

Oranje hechte weliswaar weinig waarde aan de reeds wat verouderde ridderlijke erencode, en zijn eer was hem minder dierbaar dan zijn reputatie, ofwel het ontzag dat hij zelf en zijn geslacht aan hun tijdgenoten inboezemden. Zoals bekend spaarden zich de meeste edellieden in Oranjes tijd geen moeite om het aanzien en de invloed van zichzelf en hun families te bevorderen en speelden kwesties van prestige en reputatie een grote rol in hun leven. Het geslacht Nassau onderscheidde zich in het bijzonder door de grote bedrevenheid en ijver waarmee het zijn dynastieke belangen behartigde⁶³. Oranjes voorouders evenaarden de Habsburgers in het sluiten van voordelige huwelijksvereenkomsten en verhoogden verder het aanzien van hun huis door opdrachten te geven voor het vervaardigen van wandtapijten en historische kronieken waarin de roemrijke daden van hun familieleden verkondigd werden. Oranje zelf begon de bevordering van zijn familiebelangen als een van zijn belangrijkste taken te beschouwen, nadat hij in 1559 zijn vader als hoofd van het huis Nassau was opgevolgd en daarmee ook de verantwoordelijkheid op zich genomen had voor het maatschappelijk en financieel welvaren

62. *Byvoegsel van authentieke stukken die in de historie van Pieter Bor ... niet gevonden worden*, II (Amsterdam, 1679) 163-164; vgl. *De verantwoordinge des princen van Oraengien*, in: Schenk, *Prins Willem van Oranje*, 80.

63. L. Hatzfeld, 'Königsheil und Pradestination. Zur Leistung der Nassauer in der Ideengeschichte des 16. Jahrhunderts', *Nassauische Annalen*, LXVIII (1957) 107-126; H. Schilling, 'Der Aufstand der Niederlande: Bürgerliche Revolution oder Elitenkonflikt?', in: H-U. Wehler, ed., *200 Jahre amerikanische Revolutionsforschung* (Göttingen, 1976) 204-208.

van zijn talrijke jongere broers en zusters. 'Wij moeten', zo schreef hij aan zijn broer Lodewijk in oktober 1559,

in de voetstappen van onze vader treden, zodat ons huis, dat altijd met Gods hulp zoveel roem en achting heeft genoten, niet ten onder gaat, maar veeleer in aanzien zal toenemen⁶⁴.

In deze tijd toonde Oranje zijn dynastieke aspiraties ook in de keuze van zijn fiere devies 'Je Maintiendray Nassau'⁶⁵ en in het commentaar dat op dit motto in een brief van 1565 wordt geleverd:

Je maintiendrai la vertu et la noblesse
 Je maintiendrai de mon nom la haultesse
 Je maintiendrai l'honneur, la foy, la loy
 De Dieu, du Roy, de mes amis et moy⁶⁶.

Hoezeer hij in het begin van zijn politieke carrière bezorgd was voor zijn reputatie, blijkt verder uit zijn zo belangrijke, eigenhandig geschreven brief aan Filips II van juli 1561, waarin hij zijn beklag doet over de overheersende positie die Granvelle ten koste van de adellijke leden van de Raad van State in de Nederlandse regering had verworven. Men zou verwacht hebben dat Oranje hierin gewezen had op het nadelig effect dat deze situatie op het welvaren van het land had, maar het enige gevolg dat hij onder de aandacht van de koning bracht, was dat iedereen met hem en andere hoge edellieden de spot dreef omdat alle belangrijke beslissingen zonder hun medeweten genomen werden; en hieraan voegt hij toe dat deze toestand ondraaglijk is omdat hierdoor de adel in zijn eer en reputatie werd aangetast⁶⁷.

Oranje had gegronde redenen om zich over zijn reputatie zorgen te maken in de tijd van zijn vertrek naar Duitsland, toen hij niet alleen door de meeste koningsgezinden gewantrouwd werd, maar ook de achting van alle onverzoenlijke tegenstanders van de regering grotendeels verloren had. Zijn reputatie bereikte zijn dieptepunt in de herfst van 1567, toen hij er alom van verdacht werd een schikking met Alva ten koste van Egmont en Horne getroffen te hebben, daar Oranjes bezittingen, in tegenstelling tot die van zijn vroegere vrienden, nog niet in beslag genomen waren. Toen hij van dit gerucht hoorde verklaarde hij dat hij

64. Groen, *Archives*, I, 47.

65. De eerste mij bekende vermelding van dit devies is in het Latijn ('Manutebo Nassau') op een zilveren daalder die Oranje in 1560 in het prinsdom Orange liet slaan; zie de afbeelding in: W.F. Leemans en E. Leemans-Prins, *Guillaume de Nassau et la principauté d'Orange 1544-1559* (Haarlem, 1969) 65.

66. Vermeld op de keerzijde van een concept-brief van Oranje aan een kennis van L. Schwendi, januari 1565, KHA, Inv. 11-XIV, I, 1 (55).

67. N. Japikse, ed., *Correspondentie van Willem den Eersten*, 1, 1551-1561 ('s-Gravenhage, 1934) 313.

liever dood was dan dat de naam van hem en zijn kinderen door deze aantijging bezoedeld bleef⁶⁸.

Veel wijst er dus op dat Oranjes bezorgdheid over het verlies van zijn reputatie zijn besluit ten strijde te trekken sterk heeft beïnvloed. Dit motief schijnt zelfs van doorslaggevende betekenis geweest te zijn in de onherroepelijke beslissing die hij eind mei 1568 genomen moet hebben⁶⁹. Op dit tijdstip waren alle pogingen van zijn volgelingen om verschillende steden te overrompelen mislukt en had de veldtocht die hij zelf van plan was te ondernemen heel weinig kans op succes. Maar op dit moment verzocht zijn broer Lodewijk hem dringend om versterkingen en ook om nu toch eindelijk aan vriend en vijand openlijk te verkondigen dat hij binnenkort zelf in het veld zou treden⁷⁰. Daarenboven hadden zijn jongere broer Adolf en een aantal andere adellijke aanhangers reeds hun leven ten behoeve van Oranje gelaten en was zijn oudste zoon Filips Willem door Alva naar Spanje weggevoerd. Indien Oranje onder deze omstandigheden opnieuw geweigerd had de leiding van de strijd op zich te nemen, dan zou hij de naam gekregen hebben van iemand die zich niets gelegen liet liggen aan het lot van zijn naaste verwanten en trouwste aanhangers. Zodoende zou hij niet alleen de achting van zijn standgenoten maar ook al zijn zelfrespect verloren hebben.

Ook latere uitlatingen van Oranje duiden erop dat zijn wens zijn prestige te herwinnen veel heeft bijgedragen tot zijn besluit persoonlijk de strijd met Spanje aan te binden. Toen het bleek - zoals hij al min of meer voorzien had - dat zijn veldtocht op een grote mislukking was uitgelopen, kon hij toch met enige genoegdoening op deze poging terugzien, daar nu niemand hem meer onverschilligheid ten aanzien van het lot der onderdrukte christenen in het vaderland kon verwijten⁷¹. Na het einde van zijn campagne kon hij grotendeels terecht beweren dat zijn falen niet aan hem ten laste gelegd diende te worden - daar hij bereid geweest was zijn leven en bezittingen voor de bevrijding van het vaderland op te offeren - maar aan de vele Nederlanders die verzuimd hadden de hem toegezegde hulp op te brengen⁷².

68. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, 226-228.

69. Fruin, ('De overwinning bij Heiligerlee', 97-98) was van mening dat nog na de slag bij Heiligerlee (23 mei) Oranje 'bleef weifelen totdat de moord op Egmont en Hoorne gepleegd [5 juni] alle bedenkingen der voorzichtigheid tot zwijgen bracht'; hierna ijld hij, volgens Fruin, naar Straatsburg om geld op te nemen en troepen te werven. Maar Oranje vertrok al einde mei uit Dillenburg naar Heidelberg en Straatsburg en vernam pas op 14 juni (toen hij reeds in Dillenburg terug was) dat Egmont en Horne terechtgesteld waren; zie Languet, *Epistolae ad J. Camerarium*, 180; Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, III, 387; A. Hollander, 'Wilhelm von Oranien und Straszburg 1568 und 1569', *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, nieuwe serie, XXI (1906) 50-98.

70. Groen, *Archives*, III, 228-229, 234.

71. 'Memorial' vermeld hierboven in noot 40.

72. Oranjes instructie voor zijn afgevaardigde naar Duitse vorsten, 6 febr. 1569, KHA, Inv. 11-XIV, i-6.

Het enige dat Oranje inderdaad met zijn in bijna elk opzicht zo jammerlijke veldtocht van 1658 bereikte, was dat hij de achting van zijn tijdgenoten begon te herwinnen. In den beginne was het slechts een kleine schare van getrouwen in ballingschap of in het onderdrukte vaderland die hem bewonderden voor zijn moedig optreden in 1568 en hem als de enige persoon beschouwden die hen uit hun nood kon redden. Maar naarmate de ontevredenheid met Alva's dwingelandij toenam, werden meer en meer Nederlanders ervan overtuigd dat slechts de prins van Oranje hen van de Spaanse tirannie kon verlossen. En het valt te betwijfelen of de Opstand van 1572 enig succes had kunnen boeken indien in dit jaar niet alle onverzoenlijke tegenstanders van het Spaanse bewind vanzelfsprekend Oranje als hun leider aanvaard hadden.

Mijn analyse van Oranjes besluit de wapenen op te nemen wijst op enkele van zijn karaktertrekken die dikwijls over het hoofd gezien worden, al hebben deze ook in andere perioden van zijn leven aantoonbare invloed uitgeoefend. In de eerste plaats is de gangbare voorstelling alsof hij steeds als een omzichtig en handig politicus handelde, verre van juist. Net zoals in de latere fasen van zijn bijkans vertwijfelde strijd tegen het zo veel machtigere Spanje, gedroeg hij zich in 1568 eerder als een waaghals die zich in een rijkelijk riskant avontuur stortte. Zoals Marnix in de tijd van het beleg van Haarlem opmerkte, zag Oranje er niet tegen op alles op alles te zetten ('de jouer Ie tout pour le tout')⁷³.

In de tweede plaats waren Oranjes politieke doeleinden niet zo gematigd als veelal aangenomen is. Zoals een andere vertrouweling van Oranje, Hubert Languet, het eens uitdrukte, nam Oranje, die in bijna alle opzichten een toonbeeld van gematigdheid was, tegenover Spanje een tegenovergestelde houding aan⁷⁴. En dit is een hoogst belangrijke uitzondering, want gedurende de laatste zestien jaren van zijn leven trof Oranje heel weinig beslissingen die niet ten doel hadden Spanje afbreuk te doen. Het zou inderdaad niet gemakkelijk vallen iemand anders te noemen die zich in deze tijd een onverzoenlijker tegenstander van Spanje betoonde of er sterker op aandrong de vijand met alle ten dienste staande middelen te bestrijden.

Tenslotte is het duidelijk dat zijn verbeterde anti-Spaanse houding gedeeltelijk voortspoot uit zijn vaste voornemen de reputatie van hemzelf en zijn illustere familie op te houden. Ten onrechte hebben sommige geschiedschrijvers in Oranje een voorvechter van een democratische of liberale staatsorde of van de idee van nationale zelfbeschikking gezien. Oranje was geenszins een vooruitstrevend politiek denker. Al was hij ook een buitengewoon schrander en standvastig politicus

73. Groen, *Archives*, IV, 153, 161.

74. Languet aan Robert Beale, 22 april 1581, British Library, Egerton Ms. 1693, f. 8.

die de gawe bezat bijna iedereen voor zich in te nemen, zijn politieke denkbeelden verschilden weinig van die van de andere hoge edellieden van zijn tijd, en het waren vooral zijn uitzonderlijke familieomstandigheden die verklaren dat hij zich als enig lid van de hoge adel, geheel voor de strijd tegen de Spaanse overheersing inzette. Weliswaar onderscheidde hij zich al voordat hij een rebellenleider werd, door zijn principieel verzet tegen de kettervervolging, zodat het te betwijfelen valt of hij ooit de wapenen opgenomen had indien hij de godsdienstige politiek van Filips II niet zo scherp had afgewezen, maar het waren toch vooral de nauwe Duitse familiebetrekkingen van hemzelf en zijn tweede echtgenote die hem ertoe brachten zo sterk op grotere geloofsvrijheid aan te dringen.

Deze opmerkingen beogen geenszins te ontkennen dat Oranje zich in 1568 tot een historische taak geroepen voelde waaraan hij in de volgende jaren grotere betekenis begon te hechten dan aan de behartiging van zijn reputatie of familiebelangen. Maar hij zou nooit de strijd tegen Spanje aangeboden hebben indien hij er zich niet van bewust was geweest dat hij anders zijn eer en reputatie zou inboeten. Met andere woorden, een belangrijke beweegreden voor zijn besluit de wapenen op te nemen was zijn onvoorwaardelijke trouw aan zijn familiedevies 'Je Maintiendray Nassau'.

Orange, Granvelle and Philip II*

H.G. KOENIGSBERGER

On the 23rd July 1561 Orange and Egmont wrote their famous first letter to Philip II, denouncing the political role of Cardinal Granvelle and complaining that they were excluded from all important decision-making in the government of the Netherlands¹. The overt opposition of the Netherlands high nobility to the leading minister of the regency government, a government of which they were themselves members, has traditionally been seen as a milestone in, or even the beginning of, the *voorspel*, the events leading up to the revolt of the Netherlands. Now this is rather curious. There was nothing remarkable about aristocratic factionalism or about complaints about a royal minister, either in the Netherlands or anywhere else in early modern Europe. Complaints against Granvelle himself were not new². Has it not simply been hindsight which has endowed the intrigues against the cardinal with more than incidental importance? Were not the real forces causing the revolt much more fundamental than the ambitions of a handful of near-bankrupt noblemen, most of whom eventually took no part in the revolt? Were not the causes of the revolt rather the social upheavals due to the industrialisation of the Flemish countryside, the distress caused in the big cities by disruption of trade, unemployment and high food prices, the spread of Protestant teaching together with the dislike of religious repression even by those who had every intention of remaining good Catholics, the defence of Netherlands liberties against monarchical autocracy, or simply the assertion of Netherlands nationalism against Spanish imperialism? Or again, if one prefers to use the terminology of the modern social sciences, was it not the dysfunction and final breakdown of a society, rather than the actions of a few individuals, which caused such a

* I wish to thank Professor Geoffrey Parker, Dr. Maria José Rodríguez-Salgado and Dr. Guy Wells for reading a draft on this paper and making valuable suggestions. The quotations in the text are translated.

1. N. Japikse, *Correspondentie van Willem den Eerste, Prins van Oranje* (The Hague, 1934) 311-315. Antoine Perrenot did not become Cardinal Granvelle until 1561; but for the sake of convenience I shall refer to him by this title throughout.

2. M. van Durme, *Antoon Perrenot* (Brussels, 1953) 158-160; K.J.W. Verhofstad, *De regering der Nederlanden in de jaren 1555-1559* (Nijmegen, 1937) 45-47.